

ПИТАННЯ ЛЕКСИКИ

УДК 811.161.2'37'367.625.06

Смєнова Л.В.,
здобувач,

Слов'янський державний педагогічний університет

ЯВИЩЕ РОЗШИРЕННЯ СЕМАНТИКИ ДЕЯКИХ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПРОТЯГОМ ДВОХ ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТЬ

Будь-яка мова з часом змінюється. Процеси неологізації та архаїзації постійно відбуваються і в українській мові. Поряд із появою нових слів відбувається й лексико-семантична деривація.

Постановка проблеми. У мовознавстві останнім часом дедалі більше приділяється уваги дослідженню змін у лексичному складі мови, що дає можливість створити повну картину змін у мові на різних її системних рівнях.

Аналіз останніх досліджень. Розвитку лексики української літературної мови в другій половині XIX – початку XX століття присвятила свою монографію О.Г. Муромцева [5]. Тут розглядаються процеси розвитку лексичного складу мови на матеріалі різноманітних джерел: художньої літератури, публіцистики тощо, простежується внесок літераторів у збагачення словника. Автор, говорячи про лексичні запозичення в українській літературній мові, вказує на те, що в ряді робіт, присвячених теоретичним проблемам запозиченої лексики, спостерігається намагання розмежувати діахронічний і синхронічний аспекти цього явища. “При цьому підкреслюється, що виділення запозиченої лексики в синхронії має під собою етимологічну основу <...>. Діахронічне ж вивчення запозичень передбачає такі моменти, як встановлення часу появи іншомовного слова в приймаючій мові і поширення, активізації його в наступні періоди” [5, 62].

Л.І. Мацько проаналізувала політичні причини змін у мовній сфері, що відбулися в кінці XX століття, серед яких основною вважає проголошення незалежної Української держави в 1991 р. та правове утвердження статусу державності української мови (Закон про мови 1989 р. і Конституція 1996 р., ст. 10) [4, 15], виділила десять груп лексичних новацій в українській мові досліджуваного періоду [4, 18–20].

Лексику означуваного періоду на матеріалі засобів масової інформації досліджував О.А. Стишов [9], який вважає, що саме “мова мас-медіа є своєрідним дзеркалом сучасної літературної мови, у якому відбивається багатofункціональність національної мови, ступінь її інтелектуалізації” [9, 32]. Автор проаналізував процеси актуалізації та пасивізації окремих груп лексики, зміни в семантиці слів, словотворчі процеси.

Н.В. Стратулат вважає, що кінець XX – початок XXI ст. є для розвитку української мови періодом, для якого “<...> характерна особлива активність

лінгвальних модифікацій, що виявляється в різних інноваційних процесах” [10, 69]. Автором на відібраному матеріалі досліджено семантичні неологізми, наведено приклади таких семантичних процесів, як метафоризація, термінологізація та детермінологізація, причому подано навіть відсоткове співвідношення між цими процесами [10, 71–76].

З розвитком науки і техніки з'явилася можливість залучення комп'ютерних систем до вивчення різних шарів мови. Так, із 2006 року в межах планової теми “Теоретичні та методологічні засади комп'ютерного моделювання інноваційних процесів у мові” створюється комп'ютерний фонд лексико-словотвірних інновацій у сучасній українській мові, до чого залучені співробітники відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України (Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Л.П. Кислюк, Ю.В. Романюк, Т.К. Пуздирева, Т.І. Недозим), а також студенти-україністи Донецького національного університету, які здобувають спеціальність “Прикладна лінгвістика” [2, 8].

Актуальність статті полягає передусім у тому, що поки що недостатньо відображені дослідниками лексико-семантичні зміни в дієслівній системі, що відбулися протягом останніх десятиліть. Ці процеси потребують дальшого дослідження, наукового осмислення.

Метою цієї розвідки є аналіз явища розширення семантики деяких дієслів, виявлення семантичних інновацій, що відбулися в останній період (з часу проголошення незалежності України).

Виклад основного матеріалу. Слушною є думка С.О. Соколової, що “дієслову властива найбільша багатозначність серед самостійних частин мови. Кількість значень окремих дієслів досягає 10 і більше” [8, 7]. Тому не дивно, що паралельно з такими шляхом поповнення словника, як творення нових слів із наявних у мові елементів, спостерігаємо й лексико-семантичну деривацію, тобто коли вже існуючі слова набувають нових значень. О.А. Стишов зараховує до неологізмів і лексико-семантичні одиниці, які позначені стилістичним “відбитком свіжості” [9, 44]. Автор розрізняє чотири типи неолексем: а) власне неологізми, б) новоутворення, в) трансформації, г) семантичні неологізми [9, 50–51].

Яким же чином входять зазначені різні типи неологізмів до мови? На думку О.А. Стишова, слова першої групи входять разом із поняттям і відразу ж засвоюються. А освоєння неолексем другої групи має різні етапи: 1) моментальні входження, 2) поступові, 3) несподівані (випадкові) [9, 51–52].

Розбіжність у вимові й написанні новоутворень можна пояснити тим, що в колективній свідомості неоднаково відбуваються й фіксуються значення інновацій, їхня фонетико-орфографічна форма.

Лексичне значення не становить якоїсь застиглої величини, в ньому можна виділити основне, поняттєве значення і ряд побічних. Тому інколи стається так, що коли якась лексема потрапляє в певний контекст, то в її семантичній структурі відбуваються зрушення, згодом це може призвести до появи й закріплення в мові певного значення.

Цей процес досить поширений у дієсловах. І найсприятливіші умови для цього спостерігаються в публіцистиці, яка миттєво реагує на події громадсько-політичного життя суспільства.

Наприклад, дієслово **кинути** вжито в новому значенні “обманути, обдурити”: “Уряд Януковича в черговий раз кидає наших громадян” (“Україна молода”, 2004, 29 вересня). Або дієслово **попалити** набуло переносного значення “впійматись, виявити себе”: “Де спецслужби, котрі ще зовсім недавно “попалили” себе на тому, що вели стеження за опозиційними кандидатами” (“Україна молода”, 2004, 25 вересня).

Зафіксований нами матеріал свідчить про те, що значна частина похідних значень дієслів утворилася шляхом метафоризації первинних.

Візьмемо для зіставлення 11-томний тлумачний “Словник української мови”, 3-томний “Словник дієслівних інновацій” М.Д. Карп’юк (1996 р.), 4-томний “Новий тлумачний словник української мови” В.В. Яременка й О.М. Сліпушко (2001 р.), “Великий тлумачний словник сучасної української мови” за редакцією В.Т. Бусла (2005 р.) та “Новий український тлумачний словник” за загальною редакцією В.В. Дубічинського. У словниках [1], [7], [11] наводяться такі значення дієслова **косити**: “1. Зрізувати, стинати траву, збіжжя й т. ін. косою, косаркою тощо. 2. Позбавляти життя; нищити, вбивати. 3. Дивитися збоку, скося; скошувати (очі). 4. Бути косооком, бути косим. 5. Дивитися неприязно, вороже” [1, 578; 7, IV, 305; 11, II, 345–346]. Але в словнику за редакцією В.Т. Бусла автором фіксується нове значення цього слова: “Удавати хворого чи неосудного, переважно з метою уникнути призову до армії чи карної відповідальності за скоєний злочин” [1, 578].

Розглянемо значення дієслова **позволікати**: “Зволокти, зволочити в одне місце все чи багато чого-небудь, усіх чи багатьох” [7, VI, 808; 1, 1019].

В.Т. Бусел подає ще одне значення: “Зволікати із чимось якийсь, тривалий час” [1, 1019].

Іще один приклад. Словники [1], [7], [11] фіксують таке значення слова **слезити**: “Повільно текти, витікати краплями або тоненькою цівкою (про рідину)” [1, 1342; 7, IX, 350; 11, IV, 256]. В.Т. Бусел у виданні 2005 р. подає з позначкою зах. таке значення: “Плакати” [1, 1342]. На нашу думку, слово в останньому значенні функціонувало в мові жителів західних областей України й раніше, а до словника потрапило завдяки автору тільки зараз. Тому вважати чи ні зазначене слово в цьому значенні неологізмом – питання спірне.

Інколи з’являється не одне, а кілька значень уже функціонуючого дієслова. Так, у вже згаданому 11-томному “Словнику української мови” і “Новому тлумачному словнику української мови” В.В. Яременка та О.М. Сліпушко зафіксовано лише одне значення дієслова **заземлити**: “Робити електричне з’єднання машин, апаратів, приладів і т. ін. із землею” [7, III, 127; 11, II, 61]. У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” за редакцією В. Т. Бусла (2005 р.) зафіксовано ще два: 1. “Наблизити до реальної дійсності, привести у відповідність із нею”.

2. “Позбавити натхненності, одухотвореності; принизити, огрубити” [1, 392]. Аналогічний випадок маємо в слові **розшиватися**. У словниках [1] і [7] наводиться таке його значення: “Розпорюватися по шву (про що-небудь зшите)” [1, 1272; 7, VIII, 865]. А в джерелі [1] спостерігаємо фіксацію діалектних значень: 1. “Бігати”. 2. “Тривожитися, піклуватися, турбуватися за когось, щось” [1, 1272]. Знову-таки, можливо, в мові наших співвітчизників слово з подібними значеннями функціонувало і лише тепер потрапило в поле зору автора.

Але спостерігаємо не тільки розширення семантики, а й звуження. Наприклад, у порівнюваних словниках [1] і [7] зафіксовано такі значення дієслова **полічити**: “1. Зробити підрахунок; порахувати. 2. Назвати числа в послідовному порядку. 3. Помилково визнати за іншого, за інше”. Однак у другому словнику не наводиться такого значення: “Лікувати трохи, якийсь час” [1, 1036; 7, VII, 85]. Іще один приклад. В обох згаданих вище словниках знаходимо такі значення слова **подушити**: “1. Душачи, умертвити, задушити всіх чи багатьох. 2. Фізично знищити всіх чи багатьох. 3. Душити якийсь час” [1, 1011; 7, VI, 763]. У словнику за редакцією В.Т. Бусла не фіксується наступного значення: “Обприскати духами, надушити злегка кого-, що-небудь” [1, 1011]. Спільнокореневе слово **подушитися** має значення: “1. Душачись, умертвити себе (про всіх чи багатьох); задушитися. 2. Задихнутися (про всіх чи багатьох)”. Зникло значення: “Обприскатись духами, надушити себе злегка” [1, 1011; 7, VI, 763].

Буває, що “архаїзуються” в мові кілька значень дієслів. При порівнянні цих же згаданих вище словників спостерігаємо, що в обох зафіксовано такі значення дієслова **попирати**: 1. “Ставити підпори для підтримки чого-небудь”. 2. “Підтримувати вияв чого-небудь” [1, 1056], [7, VII, 197]. Однак нині вже вийшли з ужитку такі значення цього слова: 1. “Наступати на що-небудь, топтати, стояти на чому-небудь, виявляючи зневагу”. 2. “Виявляти свою зверхність, деспотично поводитися з ким-небудь; попихати”. 3. “Вигравати бій або війну; завдавати супротивникові поразки” [7, VII, 197]. Розглянемо значення дієслова **почитувати**. Однаково зафіксовані в словниках такі: 1. “Сприймати що-небудь написане, надруковане, читаючи вголос або про себе”. 2. “Усно передати, викласти зміст чого-небудь слухачам”. 3. “Виголошувати повчання, догану і т.ін.; вичитувати”. 4. “Сприймати значення, зміст яких-небудь умовних позначок, шифрів і т.ін.”. 5. “Читати якийсь час”. В 11-томному є, а в словнику В.Т. Бусла немає таких значень: 1. “Ставитися з повагою до кого-небудь, віддавати шану комусь”. 2. “Мати якусь думку; думати, гадати” [1, 1097; 7, VII, 472].

Цікаво розглянути слово **компостувати**. В 11-томному “Словнику української мови” і 4-томному “Новому тлумачному словнику української мови” В.В. Яременка та О.М. Сліпушко фіксується одне із значень: “Робити компостером певний знак” [7, IV, 252; 11, II, 306]. Однак це значення нині поступово виходить з ужитку. Про це свідчить той факт, що в словнику В.Т. Бусла знаходимо із цим значенням два інших дієслова: **компостерувати, компостирувати** [1, 561].

Одне з найновіших видань – “Новий український тлумачний словник” за загальною редакцією доктора філологічних наук, професора В.В. Дубічинського (Харків, 2008) – містить близько 20000 слів і словосполучень. Ми порівняли словникові статті всіх уміщених тут дієслів із тими, що є в Академічному 11-томному і в 4-томному словнику В.В. Яременка та О.М. Сліпушко. Більшість нових значень фіксується з поміткою *перен.*, на другому місці – значення з поміткою *розм.* Причому їх не подає М.Д. Карп'юк у виданому нею в 1996 р. “Словнику дієслівних інновацій”, а значить, є підстави стверджувати, що зафіксовані значення розвинулися в досліджуваній період. А тепер детальніше про це.

Адаптуватися – на підставі основного значення “приспособитися до умов існування” виникло переносне: “Звикнути до нового середовища, незвичних умов (праці, побуту та ін.)” [6, 18]. За схожістю виникло й переносне значення слова **бутіти**: “Співати приглушеними голосами”, порівняйте: основне значення слова, що фіксують досліджувані словники, – “глухо ревіти (про тварин)” [6, 18; 7, I, 266; 11, I, 209]. Слово **камуфлювати** 11-томний словник не фіксує. Однак “Новий український тлумачний словник” за загальною редакцією В.В. Дубічинського фіксує як перше значення з ремаркою *військ.*: “Здійснювати камуфляж” [6, 269], а друге з ремаркою *перен.*: “Зображати щось у якому-небудь іншому або спотвореному вигляді, приховуючи його справжню сутність, зміст; маскувати” [6, 269]. **Котируватися** – перше значення подане з поміткою *фін.*: “Цінитися, оцінюватися (про цінні папери, іноземну валюту, товари)” [6, 307; 7, IV, 310; 11, II, 350], друге (переносне): “Цінитися, мати оцінку з боку певної групи людей, суспільства” [6, 307].

11-томний “Словник української мови” фіксує таке значення слова **буксувати**: “Стояти на місці, не рухатися внаслідок того, що колеса, обертаючись, ковзають на місці (про машину)” [7, I, 253]. М.Д. Карп'юк подає ще одне: “Знаходиться в скрутному становищі; не виконувати якісно і своєчасно (про осінній комплекс робіт)” [3, I, 18]. У словнику за загальною редакцією В.В. Дубічинського знаходимо таке значення з двома ремарками *перен.*, *розм.*: “Затримуватися, відставати; залишатися осторонь; бути на колишньому рівні розвитку” [6, 67].

Розмовна лексика здавна поступово ставала надбанням літературної мови. Слово **авралити** не фіксує джерело [7]. У словник [6] воно увійшло одразу з ремаркою *розм.*: “У терміновому порядку виконувати спішну роботу” [6, 15]. Наступне слово, що привернуло нашу увагу, – **врубатися**. Порівнювані словники фіксують такі значення: “1. Рубаючи, заглиблюватися у щось. 2. Вриватись у ворожі лави з холодною зброєю” [6, 96; 7, I, 761; 11, I, 535]. Джерело [6] подає таке переносне значення цього дієслова: “Розуміти щось” [6, 96]. Слово **зависати** досить поширене останнім часом серед молоді, але не в значеннях, які подають словники [7] і [11]: “1. Зачепившись за що-небудь, тримаючись на чому-небудь, повисати, висіти. 2. Триматися в повітрі, в просторі над землею. 3. Бути опущеним, схилитися, звисати” [7, III, 48; 11, II, 47]. У словнику за загальною редакцією В.В. Дубічинського подається з ремарками *розм.*, *мол.* таке значення цієї

лексеми: “Залишатись у певному місці протягом певного часу” [6, 214]. Хоча у зв'язку з розвитком науки й техніки розвинулося й значення з ремаркою комп.: “Припиняти працювати (про обчислювальні системи), не реагувати на запити, давати збої” [6, 213–214]. Слово **кантувати** джерела [7] і [11] подають із такими значеннями: “1. Обшивати, облямовувати кантом що-небудь. 2. спец. Обтісувати по краях дошку, брус тощо, роблячи кант. 3. спец. Перевертати під час пересування (про вантаж)” [7, IV, 90; 11, II, 216]. “**Кантуватися** пас. до кантувати” [7, IV, 90]. А словник [6] подає значення слова **кантуватися** з ремаркою розм.: “Перебувати тимчасово (здебільшого без роботи) на чіємусь утриманні; гаяти час у неробстві” [6, 270].

Висновки. Останні два десятиліття характеризуються інтенсифікацією змін, що відбуваються в лексичному складі української мови.

Перспективи подальших розвідок вбачаються в необхідності вивчення нових лексико-семантичних явищ в системі дієслів, яка є важливим компонентом мовної системи в цілому.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
2. Карпіловська Є. А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону : чинники стабілізації інновацій / Є. А. Карпіловська // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 3–15.
3. Карп'юк М. Д. Словник дієслівних інновацій : в 3-х т. / М. Д. Карп'юк. – Переяслав-Хмельницький, 1996.
4. Мацько Л. І. Українська мова в кінці ХХ ст. (зміни в лексиці) / Л. І. Мацько // Дивослово. – № 4. – С. 15–20.
5. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Харків : Вид-во при Харківському державному університеті видавничого об'єднання “Вища школа”, 1985. – 152 с.
6. Новий український тлумачний словник : близько 20000 слів і словосполучень [текст] / [укл. Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник ; за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського]. – Харків : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2008. – 608 с.
7. Словник української мови : в 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1971.
8. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 288 с.
9. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – 2-ге вид., переробл. – К. : Пугач, 2005. – 388 с. – С. 289–331. – (Бібліограф.).
10. Стратулат Н. В. Семантична неологізація як спосіб збагачення словникового складу української мови / Н. В. Стратулат // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 69–77.
11. Яременко В. В. Новий тлумачний словник української мови : у 4-х томах / В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. – К. : Аконіт, 2001.

Анотація

У статті здійснено аналіз такого досить поширеного лексико-семантичного явища в системі дієслів української мови, як розширення їх семантики, наведено приклади, зафіксовані у словниках та текстах публіцистичного стилю.

Ключові слова: лексикологія, неологізм, лексико-семантична деривація, багатозначність.

Аннотация

В статье осуществлен анализ такого довольно распространенного лексико-семантического явления в системе глаголов украинского языка, как расширение семантики, приведены примеры, зафиксированные в словарях и текстах публицистического стиля.

Ключевые слова: лексикология, неологизм, лексико-семантическая деривация, многозначность.

Summary

In this article the analysis of such a widespread phenomena recently in the system of Ukrainian verbs as the expansion of semantics is carried out, the dictionaries examples and the examples of the publicistic style texts are given.

Keywords: lexicology, neologism, lexico-semantic derivation, polysemy.

УДК 811.161.1:367.625+622

Яременко Т.Г.,
кандидат филологических наук,
Киевский национальный экономический университет им. В. Гетьмана

НОМИНАТИВ *ОСЕНЬ* КАК МОТИВАТОР ТЕМПОРАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ

Время принадлежит к числу фундаментальных категорий, формирующих языковую картину мира. В современной филологической науке взаимосвязь реального времени с формами его отображения в той или иной сфере человеческой деятельности эксплицируется в темпоральных отношениях, которые имеют определённые формальные средства выражения (словообразовательные, лексические, грамматические и др.).

Исследование деривационных возможностей разных групп слов, а также факторов, влияющих на словообразовательную активность, является одной из наиболее актуальных проблем современной лингвистики. Кроме того, не менее важной является проблема конфигурации функционально-семантического поля темпоральности, ядром которого традиционно считается грамматическая категория времени глагола. Ее изучению посвящено множество работ (М.В. Ломоносов, А.А. Потеня, А.А. Шахматов, В.В. Виноградов, А.В. Бондарко, Ю.С. Маслов и др.). Однако вопрос о лексических средствах выражения времени (в том числе и глаголов) остается недостаточно разработанным, что и определяет научную новизну работы.

Объектом нашего исследования являются глаголы с лексическим значением времени, мотивированные существительным *осень*, которые находятся на периферии функционально-семантического поля темпоральности.

Из словообразовательных гнезд, вершинами которых являются названия времен года, СГ с исходным словом *осень* самое маломощное и наименее глубокое. По данным СлСРЯ, в него входят только 8 дериватов [17, I, 704], организованные в адъективный и адвербиальный блоки. На второй ступени, а их всего две, находятся дериваты одного из адъективов (3 слова). По структуре гнездо с вершиной *осень* – веерно-цепочечного типа.